

DÓBÉK ÁGNES

Possevino-kutatások a római jezsuita levéltárban

Antonio Possevino olasz jezsuita, pápai követ az ellenreformáció meghatározó személyisége volt mind Itáliában, mind Európa számos országában. Évszázadok alatt műveit és munkásságát különböző szempontok alapján vizsgálták. *Transilvania* című kommentárja fontos forrása a 16. századi Erdély történelmének. A szöveget Veress Endre, valamint Giacomo Bascapé kiadásai óta ismerjük.¹ Veress kiadását követően született néhány tanulmány Possevino erdélyi missziójáról és diplomáciai tevékenységéről, ezek a *Transilvania* születésének körülményeit és Possevino kapcsolatrendszerét tárgyalták.² Veress már szövegkiadása mellékletében közölt jelentősebb leveleket, amelyek az erdélyi kommentár születéséhez kapcsolódtak, majd hamarosan több magyar vonatkozású levelét is kiadták.³ Ezzel a Possevino-kutatások befejeződni látszottak, hosszú ideje nem jelent meg a személyével, politikai-közvetítői tevékenységével foglalkozó tanulmány vagy magyar vonatkozású adatokat tartalmazó forráskiadás.⁴ A Possevino-hagyaték egyik fő lelőhelyén, a római központi jezsuita levéltárban az Archivum Romanum Societatis Iesubon (a továbbiakban: ARSI) kutatva azonban hamar világossá vált, hogy könnyen további fontos adalékokkal gazdagodhat a Possevino-szakirodalom.

A Possevino-kutatás főbb irányvonalai és eredményei

Az erdélyi kérdéseket és a Báthory Istvánnal való kapcsolatot érintő dokumentumok bemutatása előtt érdemes egy rövid összefoglalást adni a Possevinoval foglalkozó szakirodalom főbb irányvonalairól, a kutatás jelenlegi állapotáról.

- 1 *Del Commentario di Transilvania*, kiad. VERESS ENDRE, Bp., Tipographia artistica Stephaneum, 1913; Giacomo BASCAPÉ, *La relazione tra l'Italia e la Transilvania nel sec. XVI.*, Roma, 1932.
- 2 Giacomo BASCAPÉ, *Le condizioni dell'Ungheria nel 1584 secondo una relazione di Antonio Possevino*, L'Europa Orientale, 1934, 17–33; FRAKNÓI Vilmos, *Egy jezsuita diplomata hazánkban*, Katolikus Szemle, 1902; TÓTH László, *Forgách Ferenc és Antonio Possevino*, Religio, 1911.
- 3 *Monumenta antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus LUKÁCS S. J., II, 1580–86, Roma, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1976; *Monumenta Poloniae Vaticana*, IV–VII, *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Poloniae epistolae et acta*, 1581–1585, ed. Ludovicus BORATYNSKI, Cracovia, 1915.
- 4 Legutóbb 2007-ben, egy Kolozsváron tartott konferencián foglalkoztak Possevinoval. Az előadások elsősorban a kolozsvári jezsuita kollégium megalapításához, a *Transilvania* megírásához, Possevino egyéb európai missziós utazásaihoz kapcsolódtak, nem alapultak a kutatás által eddig ismeretlen forrásokon. Lásd Antonio Possevino, *I gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania: Atti della giornata di studio Cluj-Napoca, 4 dicembre 2007*, a cura di Alberto CASTALDINI, Roma, Inst. Historicum Societatis Iesu, 2009.

A Possevino-kutatások mérföldkövének tekinthető Jean Dorigny francia jezsuita monográfiája, amely francia nyelven 1712-ben, olaszul 1759-ben jelent meg. A szerző a második kötetben Possevino több, addig kiadatlan levelét közzétette.⁵ Possevino – az egyház kötelékében betöltött diplomáciai feladataiból adódóan – Európa több országában szerepet vállalt az ellenreformáció intézményeinek megalapításában, több uralkodónak segített vitás kérdések megoldásában, közvetített a Szentszék és Európa keresztény uralkodói között egy török elleni liga szervezése céljából. Diplomáciai tevékenysége számos európai országra kiterjedt, így a Possevino-kutatás is nemzetközivé vált. Politikai-diplomáciai, valamint a jezsuita renden belül betöltött szerepével elsősorban olasz kutatók foglalkoztak, azonban a missziói alatt írt műveinek, leveleinek kiadását és az ehhez kapcsolódó kutatómunkát lengyel, orosz, magyar, litván kutatóknak köszönhetjük.

Luigi Balsamo egy egész kötetet szentelt Possevino bibliográfusi tevékenységének és anglikán területekre való hatásának.⁶ Európa keleti területein való diplomáciai-politikai munkájával Francesco Guida foglalkozott.⁷ Piemontei missziós tevékenységéről is több tanulmány született.⁸ Az ellenreformáció olasz nyelvű szakirodalma, valamint a jezsuita rend történetét feldolgozó legjelentősebb munkák fontos fejezeteket szenteltek Possevínónak.⁹ Nemcsak misszionáriusi, diplomáciai útjait emelték ki, hanem különböző műveit is, amelyekkel szorosan kapcsolódott a katolikus megújulás és az ellenreformáció irodalmához. Korának minden kiemelkedő műfajában és jellemző tematikájában alkotott, művei között megtalálható hitvitázó, történeti, valamint antimachiavellista alkotás is, ezek a számos, folyamatosan megjelenő kiadásnak köszönhetően éltek tovább az utókor számára.¹⁰ A rendben betöltött fő feladatának, misszióinak irodalmi termékei két csoportot képeznek: az elsőbe tartoznak a különböző országok leírásai, az úgynevezett kommentárok, a másodikba az utazások alatt írt levelek. Összesen három kommentárját ismerjük:

5 Antonio POSSEVINO, *I gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania...*, i. m.

6 Luigi BALSAMO, *Antonio Possevino S.I. bibliografo della Controriforma e diffusione della sua opera in area anglicana*, Firenze, Olschki, 2006.

7 Francesco GUIDA, *Antonio Possevino e la Livonia: Un episodio della Controriforma (1582–1585)*, Europa Orientale, 2(1983), 78–79; Uő, *Ivan il terribile e Antonio Possevino: Il difficile dialogo tra Cattolicesimo e Ortodossia = Le origini e lo sviluppo della cristianità slavo-bizantina*, a cura di S. W. SWIERKOSZ-LENART, Roma, Istituto Storico Medioevo, 1992, 262–275.

8 Mario SCADUTO, S. J., *Le missioni di Antonio Possevino in Piemonte: Propaganda calvinistica e restaurazione cattolica, 1560–1563*, Archivum Historicum Societatis Iesu, 28(1959), 51–191; Camillo CRIVELLI, *La disputa di Antonio Possevino con i Valdesi (26 luglio 1560)*, Archivum Historicum Societatis Iesu, 7(1938), 79–91.

9 William V. BANGERT S. I., *Storia della Compagnia di Gesù*, a cura di Mario COLPO S. I., Genova, Marietti, 1990, 153–170; *I gesuiti ai tempi di Claudio Acquaviva: Strategie politiche, religiose e culturali tra Cinque e Seicento*, a cura di Paolo BROGGIO, Francesca CANTÙ, Pierre-Antoine FABRE, Antonella ROMANO, Brescia, Morcelliana, 2007; Sabina PAVONE, *I gesuiti dalle origini alla soppressione*, Roma, Editori Laterza, 2013; Gigliola FRAGNITO, *Cinquecento italiano – Religione, cultura e potere dal Rinascimento alla Controriforma*, Bologna, Il Mulino, 2012, 134–160; Alberto ASOR ROSA, *La cultura della Controriforma*, Roma–Bari, Editori Laterza, 1974.

10 Néhány fontosabb műve: Antonio POSSEVINO, *De sectariorum nostri temporis Atheismus liber*, Vilna, 1586; Cologne, 1586; Uő, *Apparatus ad omnium gentium historiam*, 1597, 1602; Uő, *Apparatus sacer*, Venezia, 1606.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 6. szám

erdélyi tartózkodása után, 1583 októberétől írta a *Transilvaniát*, valószínűleg 1584-ben kezdett hozzá a *Livoniae Commentariushoz*, végül 1586-ban a *Moscoviát* írta meg. Ezek a kommentárok a Szentszéknek készültek, az adott ország földrajzi, történelmi, politikai leírását tartalmazzák, minden esetben kiegészülve Possevino megfigyeléseivel a katolikus vallás állapotára vonatkozóan. Mind az irodalom-, mind a történettudomány számára értékes ismereteket nyújtanak, ennek ellenére csupán a *Moscovia* jelenhetett meg még Possevino életében,¹¹ a másik két kommentár csak évszázadokkal később került elő a levéltárak mélyéről, hozzájárulva ezzel a Possevino-kutatás és az adott országok történeti forrásainak teljesebbé tételéhez.¹²

Az Archivum Romanum Societatis Iesu Possevino-anyaga

A római jezsuita levéltár *Opera Nostrorum* anyagában található meg a Possevinóhoz kötődő források. Ezeknek jegyzékét a levéltár saját belső katalógusában találhatjuk meg. A Possevino-levelek több kódexbe vannak kötve, a kódexeken belül folyamatos számozással jelzettel. A Possevinóhoz kapcsolódó dokumentumok teljes katalógusa 2008-ban jelent meg a levéltár lengyel vonatkozású anyagát feldolgozó kötetben.¹³ A források kiadásának jelölésénél a kötet szerkesztői hivatkoztak a *Monumenta Antiquae Hungariae* és a *Monumenta Poloniae Vaticana* sorozatokban megjelent, Possevino által írt és hozzá címzett levelekre, azonban a Veress-féle levélkiadásokat, amelyeket a *Transilvania*-kiadás mellékletében valamint az *Erdélyi jezsuiták levelezése...* sorozatában közölt, nem említik.¹⁴ A források kiadásánál ezért is fontos lesz nemcsak a fenti katalógus alapján tájékozódni, hanem több helyen utánanézni, hogy az adott dokumentum valóban kiadatlan-e.

Az *Opera Nostrorum* Possevinóra vonatkozó anyaga 21 kódexbe van kötve. Ezek tartalmazzák Possevino 1570–1611 közötti levelezését¹⁵ – mind az általa írt, mind a neki címzett leveleket –, a *Transilvania* kéziratának két példányát,¹⁶ valamint még mindig kiadatlan önéletrajzát, amelyet életének utolsó évében jegyzett le Carlo Baronio püspök és V. Pál pápa kérésére.¹⁷

11 Antonio POSSEVINO, *Moscovia*, Vilna, 1586. (Négy latin kiadása jelent meg a 16. és 17. században – Vilnius 1586; Coloniae, 1587, 1595; Antwerpen, 1587 és három olasz nyelven – Ferrara, 1592, 1596; Mantova, 1611.)

12 *Livoniae Commentarius*, kiad. C. E. NAPIERSKY, Riga, 1852; POSSEVINO S. J., *Del Commentario di...*, i. m.

13 *Polonica in Archivum Romano Societatis Iesu*, IV, *Varia*, ed. Andrzej Pawel BIES SJ, Robert DANIELUK SJ, Ludwik GRZEBIEN SJ, Marek INGLÓT SJ, Kraków, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, 2008, 275–316.

14 POSSEVINO S. J., *Del Commentario di...*, i. m., 201–211; *Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából, 1571–1613*, kiad. VERESS Endre, Bp., 1911, II, 16–100.

15 A kódexek az *Opera Nostrorum* (a továbbiakban: Opp. NN.) 316–336 jelzetek alatt találhatók.

16 A kéziratok lelőhelye: ARSI, Opp. NN. 318; Opp. NN. 319.

17 A kézirat lelőhelye: *Annalium quinquaginta annorum...*, ARSI, Opp. NN. 336.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2014. CXVIII. évfolyam 6. szám

A levéltárban található Possevino-levelek

A leveleket tartalmazó kódexek közül azokat érdemes átnézni, amelyekben az 1577–1586 közötti években keltezettek vannak, hiszen Possevino már 1577-ben kapcsolatba került Báthory István lengyel királlyal és erdélyi fejedelemmel, akitől folyamatosan különböző megbízásokat is kapott. Az 1583–84-es évek levelezésében – Possevino Erdélyben töltött hónapjai és a *Transilvania* megírásának idején – sokasodtak meg az erdélyi ügyekre, főként a vallási kérdésekre, a török általi fenyegetettségre, a jezsuiták jelenlétére vonatkozó híradások.

Eddigi kutatásaim során összesen négy kódexet tanulmányoztam, amelyek Possevino leveleit tartalmazzák az 1582–85 közötti évekből.¹⁸ A kódexeket átnézve szembetűnő, hogy a legtöbb levelet Báthory Istvánnal, Tolomeo Gallio és Alberto Bolognetti bíborosokkal, Claudio Acquavivával, a jezsuita rend generálisával, valamint XIII. Gergely pápával váltotta. A levelezésekben sajnos ritkán található meg egy adott levél előzménye vagy az arra érkezett válasz. Ennek oka az lehet, hogy a levelek másik része a Vatikáni Levéltárban, valamint más, kisebb intézményekben található meg. Nyelvük jórészt latin, kisebb részben olasz. Possevino leggyakrabban Tolomeo Gallio bíborossal vált leveleket, ezek jóval személyesebb hangúak, kevésbé hivatalosak. Annak ellenére, hogy Possevino-leveleket már több, fent jelzett sorozatban is kiadtak, az általam átnézett anyagban számos kiadatlan, magyar vonatkozású levelet találtam. Ezek legfőképpen Possevino tárgyalásait érintik II. Rudolf császárral Szatmár és Németi Báthory Istvánnak való visszaadásáról, valamint a Lengyelország és Oroszország közötti háború szervezéséről, egy törökellenes liga megalapításáról.¹⁹ Az ilyen tartalmú levelek mind Magyarország, mind Lengyelország történelmének szempontjából fontos források lehetnek. A kiadatlan levelek másik csoportja Possevino misszióit érinti. Ezekben az években az erdélyi, a svájci és a moldáviai kollégiumok alapításán dolgozott, ezekről számol be a levelekben. Például egy 1583. december 10-én, Rómából címzett levelében arra kéri Gallio bíborost, hogy más, külföldi kollégiumokból küldjön jezsuitákat a rossz helyzetben lévő erdélyi területekre.²⁰

Számos levél kiadásával újabb történelmi forrásokat nyernénk, valamint Possevino életútjának, számtalan utazásának feltérképezéséhez is ezek a levelek jelentik az elsődleges forrásanyagot.

A Transilvania kiadástörténete és a kézirat példányai

Veress Endre 1913-ban adta ki a *Transilvaniát Fontes rerum Transylvanicarum* című sorozatának harmadik kötetében. A kötet bevezetésében – Possevino életútját és Er-

18 ARSI, Opp. NN. 328; Opp. NN. 329 I; Opp. NN. 329 II; Opp. NN. 330.

19 A PPKE BTK Olasz nyelv, irodalom és kultúra MA képzésén készült szakdolgozatomban hét levél átírását végeztem el, ezeknek szövegkiadásra való előkészítését további munkám során folytatom.

20 A kézirat lelőhelye: ARSI, Opp. NN. 329 II, 333r–334v.

délyben tett látogatását követően – a szövegkiadás kritériumait is összegzi.²¹ Nem jelöli meg a kiadott szöveg pontos forrását, de leírása és a kötetben közölt fotó alapján egyértelmű, hogy az ARSI Opp. NN. 318. jelzet alatt található kéziratot használta. Ez egy 94 lapból álló, számozott ívű, egy másoló által készített kézirat, a lapok szélén tele javításokkal, amelyek Possevino kezétől származnak. Veress a javításokat a következőképpen oldotta fel a kiadásban: Possevino minden olyan javítását, amellyel a másoló helyesírási és Possevino saját első fogalmazványának elsősorban stílári hibáit tüntette fel, a kiadásban már kijavítva közölte, eleget téve ezzel Possevino eredeti szándékának. Veress Possevino javításain túl számos más javítást is véghez vitt – elsősorban a helyesíráásra vonatkozóan –, ezeket azonban nem jelölte a kiadásban. A kéziratban számos bekezdés, tulajdonnév fekete tintával van áthúzva. Ezeket a törzéseket valószínűleg a Szentszék kérésére akarta véghez vinni Possevino, attól tartva, hogy könnyen megsértheti néhány nagyhatalmú főúr vagy a császár személyét, a Báthoryak és az egyház tekintélyét. Veress ezt a cenzúrát túlzott óvatosságnak tartotta, amely a 20. századra már érvényét veszítette, ezért a kihúzott részeket is közölte. A kiadásban azonban nem jelezte az általa visszaírt részeknél, hogy eredetileg törölve voltak. Ezeknek jelölése és vizsgálata fontos volna a cenzúra korabeli működése – milyen megjegyzések és észrevételek számíthatnak sértőnek – tanulmányozásának szempontjából.

Az Opp. NN. 319. jelzet alatt található *Transilvania*-kézirat az Opp. NN. 318. jelzetű kézirat egyik tisztázata, másolata lehet, ahol a másoló igyekezett kijavítani az Opp. NN. 318-ban Possevino által jelölt hibákat. Possevino kézírása itt is jelen van, további hibákat jegyez fel a lap szélére, de már nem bővíti ki a meglévő szöveget. Possevino valószínűleg nem ezt a példányt akarta Rómába, nyomdai kiadásra küldeni, hiszen hiányzik belőle a XIII. Gergely pápához címzett ajánlás. Helyénvalónak látszik, hogy Veress a teljesebb, Possevino által több szempontból ellenőrzött szöveget közölte, azonban hiányolható, hogy bevezetésében ezt a második kódexet meg sem említette.

A *Transilvania* második kiadása 1931-ben jelent meg, a kiadást Giacomo Bascapé készítette, egy a milánói Biblioteca Ambrosianában található kézirat alapján.²² Bevezetésében elmondja, hogy a *Transilvania*-kézirat Carla Trivulzio szenvedélyes könyvgyűjtő gyűjteményéből került a Biblioteca Ambrosianába. Trivulzio halála után a kéziratot tartalmazó kódexet amerikai antikváriusok vették meg, majd 1886-ban vásárolta meg a milánói könyvtár. A kódex keletkezéséről nem tudunk sokat, Trivulzio bejegyzése szerint Magyarországról származik.

A milánói kéziratot korábbinak ítélte meg a Veress által kiadottnál, ezzel indokolta a második szövegkiadás szükségességét. Bascapé szerint az Ambrosianában őrzött kézirat egy másolata lehet az eredeti, autográf kéziratnak. Sok pontban különbözik a római levéltárban található példánytól. Ezeket a különbségeket felhasználva Bascapé felsorolja megfigyeléseit, amelyekkel korábbra datálta a szöveget. Csak néhányat említek meg közülük: a Bascapé által kiadott szöveg mindvégig jelen időt, míg Veress szöve-

21 VERESS, *Bevezetés* = POSSEVINO S. J., *Del Commentario di...*, i. m., 12–24.

22 BASCAPÉ, *La relazione...*, i. m.

ge már múlt időt használ. Veressnél Possevino utal az *Ateismi degli eretici* című művére, amely 1586-ban jelent meg, azonban az Ambrosiana kézírata ezt meg sem említi.

Bascapé – Veresshez hasonlóan – a kiadás második felében leveleket közöl, de nem Possevinótól. A kor utazóinak, követeinek, művészeinek leveleit olvashatjuk, akik Báthory udvarában éltek, vagy részt vettek az ország háborúiban, a Szentszék és a keleti uralkodók közötti kapcsolatok kiépítésében.

Van tehát három kéziratunk és két szövegkiadásunk, amelyek jelentősen eltérnek egymástól. Veress szövegkiadását összevetve az eredeti szöveggel számos hibát, következetlenséget találtam. Szövegkiadási kritériumaival ellentétben sok esetben nem vette figyelembe Possevino javításait, valamint számos áthúzott részt nem közölt. Ez utóbbi azért történhetett meg, mert gyakran a tintával áthúzott részek teljesen olvashatatlanok lettek, azonban a Bascapé-féle kéziratból pótolhatók. Veress kiadásában továbbá gyakran hiányoznak teljes sorok, szavak az eredeti kéziratból, ezek valószínűleg az átírás során, figyelmetlenségből maradtak ki. A 16. századi olasz nyelv ma már nem használatos sajátosságait is következetesen kell átírni vagy megtartani a kiadásban: a Possevino korában néhány szó elején még megjelenő *h* mássalhangzó mára már eltűnt az olasz nyelvből, ennek a meghagyását vagy eltörlését Veress nem alkalmazza következetesen.²³ Possevino saját nyelvjárásának lehetett a sajátossága, hogy gyakran *e* magánhangzó helyett *i*-t ír, az átírásban ezt a jelenséget is szabályosan kell kezelni.

A fent jelzett hiányosságok a Veress-féle *Transilvania*-kiadás felülvizsgálatát, javítását kívánják meg, és a többi kézirattal való összevetés még árnyaltabbá tenné a képet. A Biblioteca Ambrosianában található kéziratot nem volt lehetőségem tanulmányozni, így Bascapé szövegkiadási elveit nem tudtam összehasonlítani a kézirattal és a kiadott szöveggel.

A rendelkezésre álló források segítségével el lehetne készíteni a *Transilvania* kritikai kiadását, rekonstruálni lehetne a Possevino első fogalmazványához legközelebbi változatot, megvizsgálni a szöveg későbbi történetét, valamint a cenzúra működését. A kéziratok tanulmányozása során felbukkanó újabb adatok, információk nagyban hozzájárulnának a Báthory-kori Erdély és Lengyelország diplomáciai kapcsolatainak történetéhez.

23 Főként az olasz *avere* ige ragozott alakjainál nem következetes a szó eleji *h* megtartásával vagy elhagyásával.